

**Вітчизняне
пам'яткознавство та
музеологія: традиції,
досвід, перспективи**

Процес зародження пам'яткоохоронної діяльності в Україні (XIX – початок XX ст.)

У статті висвітлюється процес становлення вітчизняної пам'яткоохоронної справи впродовж XIX – початку XX ст. Увага акцентується на кількох останніх десятиліттях означеного періоду, коли пам'яткоохоронна діяльність державних структур, наукових установ, громадських організацій набула масштабного характеру.

Ключові слова: Україна, культурна спадщина, пам'яткоохоронна діяльність, товариство, музей.

У розбудові духовної сфери українського суспільства, відновленні його історичної пам'яті, зміцненні національної самосвідомості непересічне місце належить культурній спадщині. Її вивчення й охорона в сучасних непростих українських реаліях передбачає звернення до досвіду вітчизняних пам'яткознавців, усіх шанувальників старовини попередніх поколінь. Тому й сьогодні практичну значимість має питання витоків пам'яткоохоронної діяльності в Україні.

Проблематика її зародження й розвитку на українських землях впродовж XIX – початку XX ст. вже отримала певне висвітлення в науковій літературі. Побачили світ низка монографій [1], статей [2]. Однак у згаданих та інших працях увага акцентується на подіях з минулого тих регіонів України, що перебували під владою Російської імперії. Натомість фрагментарно представлена пам'яткоохоронна робота на теренах Галичини, Буковини і Закарпаття – українських територіях в межах володінь тодішньої монархії Габсбургів [3]. Таким чином, звернення до означеної теми зберігає актуальність і з наукової точки зору.

Мета статті полягає у тому, щоб на підставі узагальнення окремих джерел та наявних наукових досліджень висвітлити витoki, склад учасників та зміст пам'яткоохоронної діяльності в Україні протягом XIX – початку XX ст., акцентуючи основну увагу на останній третині XIX – перших півтора десятиліттях XX ст.

Упровадження на українських землях справді наукових засад пам'яткоохоронної роботи розпочинається з першої половини XIX ст., коли розгорнули дослідницьку діяльність державні та громадські світські й духовні наукові товариства, комітети, комісії тощо. Появи

й функціонуванню цих осередків на теренах Наддніпрянщини сприяли відкриття університетів у Харкові (1805 р.), Києві (1834 р.), Одесі (1865 р.). На півдавстрійських українських територіях діяли університети у Львові (з 1661 р.) та Чернівцях (з 1875 р.). Пам'яткоохоронна робота означених осередків відбувалася в складних умовах. Тодішній період (насамперед початок – друга третина XIX ст.) характеризувався пошуком та становленням методологічних засад пам'яткоохоронної діяльності. У Наддніпрянській Україні відчувалася відсутність єдиного загальнодержавного органу, відповідального за охорону культурної спадщини. Негативний відбиток накладала й та обставина, що законодавча практика Російської імперії так і не спромоглася виробити й ухвалити ефективний закон про охорону пам'яток. Тому закономірно, що провідне місце у власній пам'яткоохоронній діяльності науково-громадські товариства, комісії, інші інституції відводили заснуванню й підтриманню функціонування музейних та архівних закладів світського і духовного характеру як осередків з охорони рухомих пам'яток. Порятунок нерухомих пам'яток (насамперед давніх архітектурних споруд чи їх залишків) товариства почали здійснювати лише з межі XIX–XX ст. шляхом проведення власними силами певних відновлювальних робіт.

Першим офіційно визнаним і зареєстрованим в Україні науковим товариством пам'яткоохоронного спрямування було Товариство наук при Харківському університеті (1812–1829 рр.). Певну увагу його члени звертали на збереження старожитностей Слобідської України [4]. Вивчення і збереження пам'яток виявилися предметом зацікавлення також Тимчасового комітету

з дослідження старожитностей (інша назва – Комітет із розшуку старожитностей, 1835–1845 рр.), створеного у Київському університеті Св. Володимира. Результатом діяльності Комітету стало заснування при університеті в 1837 р. музею старожитностей – одного з перших в Україні археологічних музеїв [5].

Своєрідною наступницею Комітету та одним з найавторитетніших осередків вивчення й збереження пам'яток української старовини стала Тимчасова комісія для розгляду давніх актів (Київська археографічна комісія, 1843–1921 рр.). Створена як державна установа у якості потужного засобу деполонізації Правобережної України та обґрунтування її одвічної приналежності до «руського мира», вона проводила результативні археографічні експедиції. З цією метою під керівництвом таких відомих науковців, письменників, представників інших кіл інтелігенції як М. Іванишев, М. Костомаров, М. Максимович, В. Антонович, П. Куліш, О. Лазаревський, О. Левицький, М. Довнар-Запольський, І. Каманін та ін. відбувалося обстеження державних, монастирських, приватних архівів, публікувалися вітчизняні джерела [6]. Для збереження віднайдених документів у 1852 р. було засновано Центральний архів давніх актів. Було також виявлено, описано та досліджено чимало археологічних пам'яток, етнографічних матеріалів, архітектурних споруд. Так, завдяки діяльності у складі Комісії Т. Шевченка, зокрема, участі Великого Кобзаря в експедиціях та зроблених ним замальовках до сьогодні збереглися зображення багатьох нерухомих історичних реліквій [7].

У 1839 р. завдяки зусиллям краєзнавців-аматорів Д. Княжевича, М. Кир'якова, М. Мурзакевича та А. Фабра постало Одеське товариство історії та старожитностей (1839–1922 рр.). Вважаючи головним завданням виявлення, вивчення, опис пам'яток Півдня України, Товариство провело вагомий роботу щодо створення й підтримки діяльності тут музейних закладів (Одеса – 1825 р., Керч – 1826 р., Феодосія – 1850 р., Судак – 1868 р., Акерман (нині Білгород-Дністровський) – 1896 р. та ін.). Складником пам'яток охоронної роботи Товариства варто вважати дослідження й публікацію значної кількості документів з історії Півдня України, зокрема, про запорозьких козаків, випуск історико-статистичних нарисів про населені пункти регіону [8].

Вагомий внесок у дослідження й популяризацію духовної культури українського народу, збереження його пам'яток зробив Південно-Західний відділ Російського географічного товариства (1873–1876 рр.) та П. Чубинський як один з найактивніших його членів [9]. У 1873 р. з ініціативи таких відомих вчених, дослідників та поціновувачів старовини як В. Антонович, Ф. Тарновський, В. Іконников та ін. у Києві з'явився ще один впливовий осередок, безпосередньо пов'язаний з пам'яткоохоронною діяльністю – Історичне товариство Нестора-літописця (1873–1931 рр.). Водночас з виявленням, збором та вивченням писемних пам'яток Товариство проводило археологічні дослідження у Волинській та Подільській губерніях, вивчало й брало на облік нерухомі пам'ятки старовини у Києві та його околицях. Відповідні матеріали друкувалися на сторінках «Читань в Історичному товаристві Нестора-літописця» (1879–1914 рр.), доповідалися на засіданнях загальноросійських археологічних з'їздів [10].

Упродовж 1887–1918 рр. функціонувало наукове історико-філологічне товариство при Харківському університеті. Його членами були такі вчені, як Д. Багалій, О. Потебня, Ф. Шміт, М. Сумцов та інші шанувальники й дослідники старовини. Вони зафіксували, зібрали й описали тисячі пам'яток, багато з яких поповнили музей мистецтв при Харківському університеті. Товариство розробило ґрунтовні програми обстеження старожитностей краю, а, отже, сприяло охороні безцінних реліквій [11]. Вагомий внесок у вивчення та збереження культурної спадщини України зробило Київське товариство старожитностей і мистецтв (1897–1918 рр.). У серпні 1899 р. за його ініціативи було засновано міський музей Києва (офіційно відкритий у грудні 1904 р. під назвою «Київський художньо-промисловий і науковий музей»). Великі заслуги в розвитку закладу належали Богдану та Варварі Ханенкам, В. Хвойці, М. Біляшівському, Д. Щербаківському, Ф. Ернсту та ін. Особливо значний внесок у збірки музею зробив Б. Ханенко. Він подарував закладові власну археологічну колекцію з 3145 предметів, оцінену в 70 тис. тодішніх російських рублів (більше половини вартості всіх експонатів музею на час його відкриття). Сьогодні в будівлі, зведеної 1899 р. архітектором Вл. Городецьким спеціально для цього закладу, працює Національний художній музей України [12].

У грудні 1900 р. у Житомирі – адміністративному центрі Волинської губернії – відбулося перше засідання Товариства дослідників Волині (1896–1920 рр.). Товариство ставило за мету різнобічне вивчення Волині, зокрема, її культурної спадщини. Внаслідок вдало організованих і проведених Товариством науково-пошукових експедицій до музею, відкритого ним у 1909 р. на основі зібраних колекцій (у 1913 р. на його базі постав Волинський центральний музей), надійшло чимало пам'яток. Товариство створило бібліотеку, видавало власні «Труди...», де друкувалися звіти про власну діяльність, у тому числі про результати пам'яткознавчої та пам'яткоохоронної роботи [13]. Плідну пам'яткоохоронну роботу проводило Катеринославське наукове товариство (1901–1922 рр.). Одним з його фундаторів був Д. Яворницький, який в 1902–1933 рр. очолював місцевий історичний музей, заснований 1849 р. як Музей старожитностей. Товариство проводило науково-пошукові експедиції, які дали змогу поповнити експозицію й фонди музею [14].

На початку XX ст. учасником пам'яткоохоронної роботи стало Українське наукове товариство (1906–1921 рр.) на чолі з М. Грушевським. Зусилля членів його історичної та філологічної секцій спрямовувалися на пошук, вивчення і публікацію пам'яток історії літератури. Найцікавіші матеріали заслуховувалися на зборах, публікувалися на шпальтах «Записок» і часопису «Україна» [15]. Пам'яткоохоронна робота військового спрямування була основним змістом діяльності Київського відділу Російського воєнно-історичного товариства (1908–1917 рр.). Відділ відіграв значну роль у відновленні низки нерухомих пам'яток, пов'язаних з воєнною історією, у грудні 1910 р. відкрив воєнно-історичний музей [16].

Помітною подією пам'яткоохоронної справи в Україні початку XX ст. стала організація у 1910 р. Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва (функціонувало по 1919 р.). Для здійснення статутних завдань Товариство організовувало археологічні й етнографічні експедиції, проводило реєстрацію й наукові дослідження пам'яток, клопоталося про вжиття заходів з їх охорони. Так, на Волині члени Товариства досліджували Луцький замок, порушували питання про реставрацію замку Чарторийських в Клевані. За підтримки Товариства вдалося

позитивно вирішити справу із зверненням ради Братства імені князів Острозьких з Острога про утворення на основі діючого при Братстві музею (давньосховища) окремого відділу Волинського центрального музею. Заклад постав 1916 р. у відреставрованій частині замку князів Острозьких й отримав статус Острозького краєзнавчого музею [17].

Результати власної пам'яткознавчої, зокрема, й пам'яткоохоронної діяльності, заслуховувалися на зібраннях Товариства. На одному з них (1910 р.) І. Каманін практично чи не першим у вітчизняному пам'яткознавстві подав власне бачення вікового критерію поняття «пам'ятка». Учений аргументовано довів, що пам'ятками слід вважати усі здобутки матеріальної культури, яких не використовує сучасна людина. Він, зокрема, зазначив, що «річ стає пам'яткою старовини, коли вона виходить з ужитку чи змінює свою форму, свої колишні особливості» [18]. Таке теоретичне узагальнення стало новим словом у вітчизняній науці, відповідало наявним тоді в передовій світовій пам'яткознавчій практиці засадам і не втратило значущості донині.

У справу опису та збереження культурної спадщини українських земель помітний внесок зробили губернські статистичні комітети й вчені архівні комісії. Перші після появи у середині 1830-х рр. до пам'яткознавчих заходів були залучені лише з початку 1860-х рр.; вони відіграли вагомий роль у створенні місцевих архівів, музеїв, бібліотек [19]. Другі постали наприкінці XIX – на початку XX ст. і функціонували у низці губернських центрів України (Таврійська, Чернігівська, Херсонська, Полтавська, Катеринославська, Київська, Харківська). Комісії описували, упорядковували та видавали архівні матеріали, вивчали й охороняли археологічні та архітектурні пам'ятки [20].

Якщо брати до уваги загальноросійські світські державні і громадські установи, то найбільш причетними до проведення в Наддніпрянській Україні впродовж XIX – початку XX ст. пам'яткоохоронних заходів виявилися Імператорська археологічна комісія (1859–1917 рр.) та Московське археологічне товариство (1864–1922 рр.). Варто відзначити позитивну роль останнього у дослідженні й охороні культурної спадщини українських земель шляхом організації загальноросійських археологічних з'їздів. Вони проводилися з 1869 р.; шість з п'ятнадцяти таких

з'їздів відбулися в Україні. Цікавим є той факт, що місцем проведення п'ятнадцятого з'їзду (1911 р.) пропонувалося місто Холм, як історична столиця Холмщини – однієї з західних етнічних українських земель. Однак матеріально-побутові умови та наукові можливості Холма не дали змоги втілити в життя цей задум [21].

У вивченні та охороні пам'яток помітною була роль церковних історико-археологічних товариств, єпархіальних історико-статистичних комітетів, православних церковних братств. Зокрема, 1865 р. в Кам'янець-Подільському створено Комітет для історико-статистичного опису єпархії, який через декілька років перейменували в Подільське єпархіальне історико-археологічне товариство (проіснувало до 1921 р.). Його діяльність пов'язана насамперед з постановою вченого-краєзнавця Ю. Сіцінського. Члени Комітету (Товариства) віднайшли й описали майже сім тисяч давніх рукописних актів, видали 12 випусків «Трудов» (1876–1916 рр.), які є важливим джерелом вивчення та збереження для нащадків матеріалів про історію, культові споруди, інші пам'ятки краю, активно залучали духовенство до реставрації церков, іконостасів, церковного начиння [22]. Плідну пам'яткоохоронну роботу проводило створене зусиллями професора М. Петрова Церковно-історичне та археологічне товариство при Київській духовній Академії (1872–1920 рр.). Товариство збило близько 30 тис. пам'яток з історії церкви, козацької старовини, археологічних знахідок, які були представлені в експозиції та фондах відкритого при Товаристві музею. Полтавський церковний історико-археологічний комітет (1906–1920 рр.) створив музей, в якому було зібрано ікони, картини, стародруки, писемні твори XVI–XIX ст., проводив реставрацію іконостасів, картин, церков, організував перенесення з м. Ромни до губернського центру дерев'яної Покровської церкви XVIII ст. з метою кращого збереження цієї перлини українського зодчества, ін.[23].

До церковних пам'яткознавчих структур відносяться і православні церковні братства, що з'явилися на Правобережній Україні в 1860–1870-х роках. Найбільше у галузі охорони пам'яток відзначилося Володимир-Волинське Свято-Володимирське братство (1887–1915 рр.), що постало з ініціативи місцевого краєзнавця О. Дверницького. Воно створило музей церков-

ної старовини з колекцією пам'яток декоративно-ужиткового мистецтва, рукописів і стародруків, архівних документів, організувало археологічні дослідження, проводило видавничу діяльність, активно підтримувало зусилля науковців Києва щодо дослідження й відновлення Успенського собору м. Володимира-Волинського – архітектурної пам'ятки XII ст. Віднайдені братчиками реліквії поповнили також колекцію Волинського єпархіального давньосховища, заснованого у Житомирі Волинським церковно-археологічним товариством (1893–1918 рр.) [24].

Отже, якщо говорити про зародження пам'яткоохоронної діяльності в Наддніпрянській Україні впродовж XIX – початку XX ст., то можна зробити висновок, що особливе місце в ній наукові осередки відводили музейним закладам. У перше десятиліття XX ст. тут діяло близько 40 музеїв; разом з музеями навчальних закладів їх чисельність сягала 146. Своім існуванням українські музеї завдячували самовідданій праці членів наукових товариств, меценатів. Зокрема, велику цінність мали приватні музеї, колекції та збірки В. Тарновського, К. Скаржинської, О. Поля, П. Бобринського, Ф. Штейнгеля, родини Ханенків, Терещенків, Гансенів тощо. Закохані в українську культуру ентузіасты-меценати дарували свої колекції або значні їх частини громадським музеям, були серед їх засновників, жертвували на їх роботу значні особисті кошти. Розвиток музейної справи в Наддніпрянщині також нерозривно пов'язаний з іменами М. Біляшівського, В. Антоновича, Д. Щербаківського, М. Сумцова, Ф. Шміта, Д. Багалія, Д. Яворницького, Г. Гошкевича, Ю. Сіцінського, О. Лазаревського, В. Хвойки та багато інших ентузіастів.

Подвижницька праця діячів української культури з віднайдення, вивчення та охорони національної культурної спадщини викликала спротив російського самодержавства. Діючим товариствам, комітетам, комісіям, іншим осередкам нав'язувалася русифікаторська концепція діяльності, їх робота обмежувалася. «Несвоєчасним» протягом тривалого часу визнавалося створення міського музею в Києві. Натомість царський уряд не заснував в Україні жодного державного музею. У спотвореному вигляді подавалася концепція історії церковного будівництва в Україні. За рішенням Синоду церкви планомірно перебували відповідно до затверджених типових

проектів або доводилися до руїни без догляду та ремонтів і повністю розбиралися, замінюючись новобудовами за російсько-візантійським зразком. Це суперечило споконвічним традиціям українського зодчества, історичному та природному середовищу, що оточували згадані старовинні споруди. Під опікою Імператорської археологічної комісії, Московського археологічного товариства, інших загальноросійських державних та громадських структур чимало цінних пам'яток вивозилося з України до музеїв і сховищ Петербурга та Москви. Саме таким чином наприкінці XIX – на початку XX ст. до імператорського Ермітажу потрапили унікальні скарби з Києва, всесвітньо відомий Перещепинський скарб з Полтавщини, віднайдений у 1912 р., інші реліквії. Там же зосереджувалися практично всі цінні знахідки із скіфських, сарматських, давньоруських курганів. М. Грушевський охарактеризував цей руйнівний для української культури процес як «довговікове розхапування пам'яток матеріальної культури України старою царською Росією та безконтрольного вивожування їх до всяких столичних і закордонних збірок, де вони ставали практично неприступними ні українським дослідникам, ні українським масам» [25].

Певними особливостями відзначалася пам'яткоохоронна робота у Галичині, на Буковині та на Закарпатті – українських землях, що входили до складу Австрійської (згодом Австро-Угорської) імперії. Головна відмінність від Наддніпрянської України полягала в тому, що тут згідно декрету австрійського імператора від 31 грудня 1850 р. функціонувала (з 1851 р.) єдина загальнодержавна інституція, відповідальна за вивчення та охорону пам'яток. Нею була Центральна комісія, яка спочатку опікувалася давніми будівлями та іншими нерухомими пам'ятками. З 1873 р. сфера її діяльності поширилася на всі нерухомі й рухомі пам'ятки, що знаходилися в державній і громадській власності (пам'ятки, що перебували у приватній власності, й надалі залишалися поза її контролем) [26].

Для охорони пам'яток у провінціях імперії під опікою Комісії запроваджувався інститут державних пам'яткоохоронців (консерваторів). Головне їх завдання полягало в охороні старожитностей, які поділялися на три групи. До першої відносили речі доісторичних часів та предмети стародавнього класичного мистецтва, до другої – пам'ятки архітектури, різьби та

малярства (від середньовіччя до кінця XVIII ст.), до третьої – писемні та архівні пам'ятки. Відповідно до такого поділу, затвердженого 1873 р., Центральна комісія мала три секції: археологічну, пам'яток архітектури і мистецтва та архівних пам'яток. У 1911 р. відбулося реформування Комісії. Відтепер вона складалася з Ради пам'яток та Державної ради пам'яток. До першої, яка виконувала роль дорадчого органу, входили найавторитетніші в галузі охорони пам'яток особи (колишні пам'яткоохоронці, архітектори), які представляли кожен регіон монархії Габсбургів. Державна рада пам'яток складалася з генерального та крайових (по два спеціалісти на кожен край – з історії мистецтва та архітектора) консерваторів з великими штатами помічників [27].

Декрет від 31 грудня 1850 р. про утворення Центральної комісії водночас можна вважати й законом про охорону пам'яток. Адже він давав чітке означення, що таке пам'ятка, окреслював коло предметів, які підпадали під це поняття, запроваджував поділ їх на групи, обов'язкове складання реєстру пам'яток, прописував заходи щодо збереження й охорони об'єктів культурної спадщини і т. д. Доповнений згодом низкою підзаконних актів (розпоряджень, інструкцій тощо), він продемонстрував свою ефективність та сприяв на державному рівні результативному збереженню й охороні культурної спадщини під австрійської України.

На підставі вище охарактеризованого законодавства українська громадськість Галичини, Буковини та Закарпаття з другої половини XIX ст. розгорнула пам'яткоохоронну роботу. Вона виявилася пов'язаною з діяльністю наукових установ та осередків, що функціонували тут і виступали своєрідними центрами пам'яткознавчих досліджень. Такими закладами були Львівський та Чернівецький університети, Ставропігійський інститут (1788–1940 рр.), Наукове товариство імені Шевченка (1873–1939 рр., відновило діяльність у 1947 р. за кордоном, 1989 р. – в Україні), Історичне товариство у Чернівцях (1902–1940 рр.) та ін. Так, заходами Ставропігійського інституту в Успенській церкві Львова – осередкові міського середньовічного православного братства – впродовж XIX – початку XX ст. тричі були проведені реставраційні роботи. За ініціативи голови ради інституту І. Шараневича (обіймав цю посаду у 1885–1901 рр.) тут 1887 р. засновано музей. Основою для цього закладу послужили

предмети, матеріали і документи архіву Львівського братства, спадщиною якого опікувався Інститут, Успенської церкви та монастирів. У 1888 р. в музеї влаштовано першу в Галичині археологічно-бібліографічну виставку. Велику увагу І. Шараневич надавав охороні культурної спадщини в якості державного консерватора історичних пам'яток Галичини (1897–1901 рр.). На цій посаді він був першим українцем. Пам'яткоохоронна діяльність І. Шараневича сприяла також формуванню археологічних колекцій Львівського університету, де вчений майже чотири десятиліття очолював кафедру австрійської історії [28].

Загальноукраїнського значення в галузі науки і культури, зокрема, в пам'яткоохоронній роботі, набула діяльність Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) – наймасовішого і найвпливовішого українського наукового осередку Австро-Угорщини. Воно було засноване у Львові 1873 р. спершу як Літературно-наукове товариство імені Шевченка. Товариство постало завдяки спільним зусиллям національно свідомої інтелігенції Наддніпрянської України та Галичини у відповідь на репресії, яким піддавалася українська культура, зокрема, українське друковане слово в Російській імперії. У 1892 р. інституція перейменована в Наукове товариство імені Шевченка. Одним з головних завдань реорганізованого за задумом наддніпрянця В. Антоновича та галичанина О. Барвінського Товариства мали стати пошук та збереження пам'яток старовини. Членами і почесним членами НТШ були письменники, поети, етнографи, діячі науки і культури, духовенство. Це Б. Грінченко, І. Франко, І. Нечуй-Левицький, М. Зубрицький, М. Грушевський, О. Колесса, М. Павлик, В. Гнатюк, Ф. Вовк, М. Лисенко, Б. Лепкий, А. Шептицький, М. Петров, В. Кубійович та ін.

Створенню та діяльності Товариства перешкождали урядовці польської національності в австро-угорській адміністрації та москвофіли. Тим не менше воно виконувало поставлені перед собою завдання. Період найпліднішого розвитку НТШ розпочався 1894 р. у зв'язку з переїздом до Львова М. Грушевського, який у 1897 р. став його головою. До кола його найближчих однодумців та найактивніших діячів Товариства увійшли І. Франко й В. Гнатюк. У галузі пам'яткознавства Товариство звертало увагу на вивчення

і збереження пам'яток української писемності, мистецтва, етнографії, історії, археології, архітектури. На це була спрямована пошукова й видавнича робота історико-філософської та філологічної секцій, етнографічної, археологічної, бібліографічної та інших комісій. До 1914 р. НТШ видало близько 300 наукових праць українською мовою, серед яких помітне місце посідають дослідження про культурну спадщину України. Важливим напрямом пам'яткоохоронної діяльності Товариства стало створення унікальних музею (1894 р.) та бібліотеки. Напередодні Першої світової війни в музеї зосереджувалося кілька десятків тисяч пам'яток. Бібліотека НТШ мала понад тисячу рукописних творів XVI–XIX ст., приблизно 300 тис. томів книг. Музей та бібліотека Товариства зазнали значних втрат у період Першої світової війни, особливо в 1914–1915 рр., коли терени Галичини були окуповані російськими військами [29].

Пам'яткоохоронна робота здійснювалася й історико-краєзнавчим науковим гуртком, що функціонував у Тернополі (1892–1916 рр.). Його члени досліджували історію, економіку, культуру, пам'ятки Західного Поділля XVI–XIX ст., клопоталися перед урядовими інстанціями галицького краю та Австро-Угорщини про збереження і охорону вцілілих тут замків і фортець. Осередок видавав «Щорічник Тернопільського наукового гуртка» (1892–1895 рр.), тексти якого публікувалися українською і польською мовами [30].

На теренах Буковини українську інтелектуальну еліту, яка займалася культурно-просвітницькою діяльністю, зокрема, у галузі пам'яткознавства, згуртувало Історичне товариство у Чернівцях. Його першим головою став професор Чернівецького університету В. Мількович. Віддаючи пріоритет українському буковинознавству, Товариство виступило одним із ініціаторів руху за збереження архітектурних пам'яток, захисту їх від так званого «оновлення», яке було досить поширеним в Австро-Угорщині. Суть останнього полягало в тому, що під гаслом розбудови давніх церков нищився їх первісний вигляд, гинуло багато цінних фресок та інших пам'яток, особливо слов'янського походження. Члени Товариства засудили подібне «оновлення» церкви Св. Георгія в Сучаві, де зберігалися мощі Св. Іоанна Сучавського, кириличні настінні написи. Вони подали проект до Центральної

комісії у Відні, привернули увагу громадськості до такого варварського поводження зі старовиною [31].

Пам'яткоохоронна робота щодо української культурної спадщини Галичини, Буковини та Закарпаття була притаманна й низці польських, німецьких, румунських та інших культурно-освітніх осередків, що діяли тут – Народному закладу імені Оссолінських, Крайовому археологічному товариству (1881–1939 рр.) тощо. Зокрема, у цій галузі активно діяв Народний заклад імені Оссолінських (Оссолінеум) – польський культурно-освітній осередок, заснований 1817 р. Впродовж 1827–1945 рр. він знаходився у Львові, з 1946 р. і по теперішній час функціонує у Вроцлаві (Польща). Разом із бібліотекою та друкарнею до його складу входив музей, що 1823 р. поповнився збіркою музею імені Любомирських. Окрім польських, німецьких та інших документів колекція Оссолінеуму, яка нараховувала близько 300 тис. писемних одиниць збереження (зокрема, понад 5 тис. стародруків і понад 6 тис. рукописів), містила різноманітні матеріали з історії та культури України. Тут, наприклад, знаходилися архівні матеріали українських міст, оригінали копій універсалів українських гетьманів, реєстри пам'яток західноукраїнських земель, описи давніх світських та культових споруд тощо. В 1945–1956 рр. основні фонди Оссолінеуму, які стосувалися полонознавства, за наполяганням польської сторони і зі згоди керівництва СРСР, що розглядало цей акт як один із способів прилучення польського суспільства до соціалістичного ладу, були передані Польщі. Саме на основі цих фондів і постав Оссолінеум у Вроцлаві. На жаль, ігноруючи позицію українських радянських вчених, до Вроцлава була також перевезена значна частина документальних джерел з історії України [32].

Пам'яткоохоронна діяльність вітчизняних західноукраїнських наукових осередків визначальною мірою спиралася – як це було і у Наддніпрянській Україні – на власноруч засновані цими осередками музеї, а також на ті музейні заклади, які одержували від науковців підтримку. Так, окрім уже вищезгаданих музеїв, на теренах Львова діяли музеї «Просвіти» та Народного Дому, Художньо-промисловий музей, Церковний музей, Музей Львова та ін. У наукових колах західноукраїнських земель середини

XIX – початку XX ст. був широко відомий А. Петрушевич – історик, археограф, філолог, археолог. Саме його зусиллями у Народному Домі Львова 1873 р. постав музей, діяльність якого сприяла охороні археологічних пам'яток. Однак чимало його експонатів, як і частина влаштованої вченим великої бібліотеки, були вивезені до Росії у 1914–1915 рр. під час окупації російськими військами. У 1918 р. загинула нумізматична колекція музею. Цінні пам'ятки мав Церковний музей Львова (1905–1940 рр.), створений митрополитом Української греко-католицької церкви А. Шептицьким та очолений визначним мистецтвознавцем І. Свенцицьким. Згодом заклад названо Національним; 1913 р. його передано у дар українському народові та відкрито для відвідувачів. Тут зберігалось майже 80 тис. унікальних пам'яток. Серед них – стародруки і рукописні твори XIV–XVIII ст., ікони цього ж періоду, історичні портрети XVIII–XIX ст., стародавні географічні карти, плани, архівні матеріали, нумізматична колекція, археологічні, сфрагістичні пам'ятки тощо [33]. «Музей подільський» було відкрито в Тернополі. В Мукачеві (Закарпаття) 1907 р. музей при Музейному товаристві створив відомий вчений і краєзнавець Т. Легоцький. Краєзнавчий музей Буковини діяв у Чернівцях. Окрім А. Шептицького, І. Свенцицького, багато зусиль у справі заснування музеїв на західноукраїнських землях доклали І. Франко, В. Гнатюк, В. Шухевич, В. Дідушицький, родини Кульчицьких, Бачинських та ін.

Таким чином, витоки пам'яткоохоронної діяльності в Україні припадають на XIX – початок XX ст. Її учасниками були державні структури, наукові установи, громадські організації, пам'яткознавці-аматори, у подальшому – фахові працівники пам'яткоохоронної сфери, широке коло шанувальників старовини. Ними проводилася, особливо в останній третині XIX – на початку XX ст., широкомасштабна робота з охорони об'єктів культурної спадщини, які зберігалися в українських землях. Вона послужила вагомим чинником подальшого становлення національної пам'яткоохоронної справи, чимало аспектів історії зародження та розвитку якої й надалі не повинні випадати з поля зору сучасних науковців.

Джерела та література

1. Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. Відп. ред.: доктор іст. наук, проф. В. О. Горбик. – К.: НАН України, Ін-т історії України, Ін-т туризму ФПУ, 1998. – 399 с.; Заремба С. Нариси з історії українського пам'яткознавства / С. Заремба. – К.: ТОВ «Видавництво Аратта», 2002. – 204 с.; Гаврилюк С. В. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.): Монографія. – 2-е вид., доп. / С. В. Гаврилюк. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 536 с.; Федорова Л. Д. З історії пам'яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні. 1870–1910-і рр. / Л. Д. Федорова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 373 с.; Ковпаненко Н. Г. Архітектурно-мистецька спадщина Наддніпрянської України у вітчизняних історичних дослідженнях (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 309 с., ін.
2. Горбик В. Охорона та збереження пам'яток історії та культури в Україні: історичний аспект / В. Горбик, Г. Денисенко // Історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 82–89; Федорова Л. Д. Виникнення загальноукраїнських громадських форм охорони пам'яток історії та культури / Л. Д. Федорова // Київська старовина. – 2011. – № 1. – С. 65–86; Муравська С. В. Музеї та колекції вищих навчальних закладів на українських землях (кінець XVII – початок XX ст.) / С. В. Муравська // Праці Центру пам'яткознавства. Зб. наук. праць. Вип. 25. – 2014. – С. 120–129, ін.
3. Арсенич П. З історії музеїв Галичини / Петро Арсенич // Наукові записки Івано-Франківського краєзнавчого музею. – 1993. – Вип. 1. – С. 143–149; Булик Н. Охорона археологічних пам'яток у Східній Галичині у XIX ст. / Н. Булик // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2006. – Вип. 9. – С. 58–66; Саламаха І. П. Охорона пам'яток історії та культури Східної Галичини у другій половині XIX – на початку XX ст.: організаційні засади, законодавство, фінансування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. П. Саламаха. – Львів, 2015. – 18 с., ін.
4. Горбик В., Денисенко Г. Вказ. праця. – С. 84.
5. Заремба С. Вказ. праця. – С. 28.
6. Журба О. І. Київська археографічна комісія. 1843–1921. Нарис історії і діяльності / О. І. Журба. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 35, 43–50, 105–109.
7. Шовкопляс Г. М. За покликом серця: пам'ятки історії та культури в житті і творчості Т. Г. Шевченка / Г. М. Шовкопляс, І. Г. Шовкопляс. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 114; Горбик В., Денисенко Г. Вказ. праця. – С. 84–85.
8. Заремба С. Вказ. праця. – С. 29.
9. Горбик В., Денисенко Г. Вказ. праця. – С. 85.
10. Заремба С. Вказ. праця. – С. 48–51.
11. Там само. – С. 32.
12. Київське товариство старожитностей і мистецтв. – Режим доступу: http://www.histans.com/?termin=Kyivske_tov_tvo_starozhytnostey
13. Костиця М. Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті / М. Ю. Костиця. – Житомир: М. А. К., 2001. – 360 с.; Гаврилюк С. В. Вказ. праця. – С. 192–196.
14. Заремба С. Вказ. праця. – С. 32–33.
15. Заремба С. Вказ. праця. – С. 33; Горбик В., Денисенко Г. Вказ. праця. – С. 87.
16. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 1196, оп. 1, спр. 8, арк. 40 зв; спр. 9, арк. 2 зв; Федорова Л. Д. Київське воєнно-історичне товариство в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України початку XX ст. / Л. Д. Федорова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 261 с.
17. Федорова Л. Д. Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва зі збереження культурної спадщини України (1910–1920 рр.) / Л. Д. Федорова – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 296 с.; Гаврилюк С. В. Вказ. праця. – С. 248.
18. ЦДІАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 89, арк. 4 зв.
19. Заремба С. Вказ. праця. – С. 42–43.
20. Там само. – С. 44–48.
21. Гаврилюк С. В. Вказ. праця. – С. 289–290.
22. Заремба С. Вказ. праця. – С. 36.
23. Історико-культурна спадщина України... – С. 22; Заремба С. Вказ. праця. – С. 36–39.
24. Гаврилюк С. В. Вказ. праця. – С. 180–183.
25. Історико-культурна спадщина України... – С. 24; Грушевський М. С. Бережіння і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання / М. С. Грушевський // Україна. – 1925. – Кн. 5. – С. 3–4.
26. Demetrykiewicz W. Opieka prawna w Austrii dla zabytków sztuki i pomników historycznych / W. Demetrykiewicz. – Kraków: Druk. Z. Czyżewski, 1885. – S. 11–12.
27. Саламаха І. П. Вказ. праця. – С. 8–10.
28. Булик Н. Вказ. праця. – С. 63–64.
29. Заремба С. Вказ. праця. – С. 31–32; Горбик В., Денисенко Г. Вказ. праця. – С. 85; Дем'янчук Г. С. Українське краєзнавство: сторінки історії / Г. С. Дем'ян-

чук, Б. Г. Дем'янчук, А. Г. Дем'янчук. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2006. – С. 135–137.

30. Заремба С. Вказ. праця. – С. 32.

31. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. / О. Добржанський. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С. 284–285.

32. Акуленко В. І. Україна і Польща: міжнародно-правові проблеми і перспективи повернення культур-

них цінностей (1944–2006) / В. І. Акуленко // Праці Центру пам'яткознавства. Зб. наук. праць. Вип. 10. – 2006. – С. 3–18.

33. Заремба С. Вказ. праця. – С. 37; Дем'янчук Г. С., Дем'янчук Б. Г., Дем'янчук А. Г. Вказ. праця. – С. 137.

Світлана Гаврилюк

Процесс зарождение памятничкоохранительной деятельности в Украине (XIX – начало XX вв.)

В статье освещается процесс становления отечественного памятничкоохранительного дела на протяжении XIX – начала XX вв. Внимание акцентируется на нескольких последних десятилетиях указанного периода, когда памятничкоохранительная деятельность государственных структур, научных учреждений, общественных организаций приобрела масштабный характер.

Ключевые слова: Украина, культурное наследие, памятничкоохранительная деятельность, общественная организация, музей.

Svitlana Havryliuk

Formation of the Monument Preservation Activity in Ukraine (19th – the beginning of the 20th centuries)

The article views the process of formation of the domestic monument preservation activity during the 19th – the beginning of the 20th centuries. The attention is paid to the last few decades of the abovementioned period, when the monument preservation activity of the state bodies, scientific establishments, and public organizations has become widespread.

Key words: Ukraine, cultural heritage, monument preservation activity, organization, museum.